

УДК 316.647.5:303.446.4

Казачинський Євген Георгійович – асистент кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського державного аграрного університету.

Проблеми формування толерантності під час вивчення курсу історії

Стаття присвячена проблемі формування толерантності як риси особистості молодої людини під час вивчення історичних дисциплін у реальних умовах полікультурного соціального середовища й освітнього простору українського суспільства, що є особливо актуальним з огляду на необхідність досягнення Україною успіху в поставлених завданнях – європейській інтеграції, розбудові демократичної держави й забезпеченні прав і свобод людини, утвердженні в масовій свідомості і соціальній поведінці демократичних норм і цінностей. Наголошується на величезних потенційних можливостях навчальних дисциплін історичного циклу для формування толерантної свідомості та відповідної культури поведінки.

The article is dedicated to a problem of formation of tolerance as feature of young man's person during studying historical disciplines in real conditions of the polycultural social environment and educational space of the Ukrainian society. That problem is especially actual for Ukraine considering necessity of achievement of success in tasks in view – the European integration, development of the democratic state and maintenance of the human rights and freedoms, the strengthening of democratic norms and values into mass consciousness and social behaviour. Also pays special attention on huge potentialities of subjects of a historical cycle for formation of tolerant consciousness and culture of behaviour.

Бажання зазирнути у майбутнє є природною людською потребою. Так само природною є зацікавлена увага загалом до молоді, до виховання у неї здатності будувати й жити у більш досконалому, більш справедливому і людяному суспільстві. Отож, на наш погляд, затребуваними життям завжди залишатимуться дослідження формування особистості молодої людини і, зокрема, – формування у неї толерантності під час вивчення історичних дисциплін. Для українського суспільства, яке обрало для себе шлях європейської інтеграції, розбудови демократичної держави й забезпечення прав і свобод людини, утвердження в масовій свідомості і соціальній поведінці норм та цінностей політичної толерантності можна розглядати як одну із найважливіших передумов успіху в досягненні поставлених завдань.

Зазначена проблема стала предметом пильної уваги з боку науковців, педагогів-практиків лише останніми роками, в той час як у соціалістичному минулому вітчизняні фахівці фактично оминали її. Різні аспекти цієї проблеми досліджу-

вались у працях О.А. Гриви, О.В. Бондаревської, Л. Вишневої, Б.С. Гершунського, І.В. Абакумової, П.Н. Єрмакова, Г.Д. Дмитриєва, П.Ф. Комогорова, А.Г. Асмолова та інших. Наголошується на ключовому значенні гуманізації освіти як парадигмальної основи визначення ролі і сутності педагогічного впливу в ній, на можливостях розвитку якостей терпимості, порозуміння, готовності до діалогу й особистісної відкритості та неупередженості до всього нового в контексті застосування нових підходів – особистісно-орієнтованої, смисло-орієнтованої освіти тощо. Як свідчить багаторічний світовий досвід, формування толерантної свідомості й відповідного типу поведінки індивіда може ефективно здійснюватися в реальних умовах полікультурного соціального середовища й моделі полікультурного освітнього простору. Ця вимога особливо необхідна стосовно українських реалій, зважаючи на багатонаціональний, поліконфесійний, неоднорідний у ціннісно-ментальному плані склад населення й репрезентації цього в розмаїтті духовно-

ідеологічної сфери: повсякденно-традиційному, мовному, церковному, політичному, історико-культурному типам автореферентності.

Зусилля педагогів, що спрямовані на становлення толерантної молоді особистості в полікультурній освіті, на даний час підкріплені значною нормативно-правовою базою і розгортаються, знаходячи свою інституціональну підтримку та системну оформленість у площині реалізації державної політики в Україні щодо національних меншин, функціонування мов, у сфері регулювання релігійно-церковних відносин, у галузі громадянського виховання, у справі соціальної підтримки молоді, сприяння міжнародним контактам, а також у зв'язку із залученням до європейського освітнього простору в контексті Болонського процесу. Наприклад, у "Концепції громадянського виховання особистості" ставляться такі конкретні завдання:

- формування інтеркультурного менталітету, сприйнятливості до культурного плюралізму, загальнолюдських цінностей, толерантного ставлення до інших культур і традицій;
- вироблення негативного ставлення до брутальних форм насильства;
- активне попередження тенденцій до виявлення деструктивного націоналізму, проявів шовінізму, месіанських налаштованостей [1].

Попри це, гадаємо, що й досі не всі потенційні можливості виховання толерантної особистості учня, студента, що закладені в Законах України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні", "Про національні меншини", деяких інших, у Концепціях громадянського виховання, національного виховання та інших нормативних актах, достатньо повно і результативно використовуються в практиці навчально-виховної роботи з молоддю. Свідченням цього є непоодинокі випадки проявів агресивної ксенофобії з її боку, про що час від часу повідомляють засоби масової інформації.

У колі навчальних дисциплін, що викладаються і здатні суттєво впливати на формування толерантної свідомості та відповідної культури поведінки, особливе місце належить, на наш погляд, історії. Вже за своїм визначенням залучення молоді людини до історичного знання водночас є процесом входження її до самотутніх смислів і значень інших культур, націй, типів ментальності і світоглядно-ціннісних орієнтацій. Освітній процес як такий, на думку І.В. Абакумової, П.Н. Єрмакова, виступає як "смилова реальність, як поле безперервного "вмикання" та "вимикання" зв'язків суб'єктного досвіду учнів й об'єктивних цінностей культури, як джерело, що живить особистісно-смилові структури свідомості. Набуті в результаті навчання та виховання смисли утворюють ділянки свідомості, які в сукупності своїй виступають підґрунтям життєвих орієнтацій молоді людини" [2].

Виховання толерантності, на нашу думку, становить собою складний процес. Сам по собі феномен толерантності має декілька вимірів. По-перше, це прояв природного специфічного психологічного складу особистості, що належить до так званого афективного типу з розвинутою емпатією, здатністю до співпереживання, співчуття, позитивною відкритістю до людей, альтруїстичною налаштованістю, оптимістичним світосприйняттям.

По-друге, толерантність є набутою під впливом ззовні або шляхом самовиховання здатністю особистості свідомо виявляти терпіння щодо дій, думок, оцінок, з якими вона не погоджується. Така толерантність є наслідком, у першу чергу, раціонального осмислення і обґрунтування необхідності, важливості, корисності толерантної свідомості та поведінки.

По-третє, толерантність як одна з вищих цінностей гуманізму об'єктивується в нормах та цінностях культури, права, цивілізованого способу життя. Вона функціонує як особливий морально-психологічний фон, за умов якого здійснюються щоденно різноманітні людські взаємини.

По-четверте, толерантність виступає політичним ідеалом, що надихає прогресивно мислячих людей на копітку роботу щодо вдосконалення самого суспільства, надає більш чіткого орієнтира важким для них зусиллям, особливо в обставині панування традиційно-патріархальних, авторитарних, консервативних традицій у суспільному житті та суспільній свідомості.

Нарешті, по-шосте, феномен терпимості на відміну від багатьох ідеалів, має свою реально втілену в минулому в суспільній практиці історичну традицію. Толерантність з давніх-давен привертала до себе увагу видатних постатей світової культури й філософії. Саме цей, останній аспект змісту толерантності найбільш повно розкривається засобами такої навчальної дисципліни як історія.

Загальноприйнятим є погляд на толерантність як на новоевропейську цінність. Новоевропейська в тому розумінні, що саме з формуванням у XVII-XIX ст. теорії політичного лібералізму, концепції природних прав і свобод людини започатковується й розгортається ідея толерантності. Центральна роль тут безумовно належить Дж. Локку з його загальновідомим закликком до віротерпимості й обґрунтуванням її в етичному та телеологічному планах.

Крім того, новоевропейською універсальною толерантність вважають також тому, що, як політична чеснота і політична необхідність, вона з'явилась саме у зв'язку із вкрай болісним та конфліктогенним за своїми наслідками процесом Реформації. Відгуком влади на релігійно-церковну ворожнечу були декрети, які зобов'язували чиновників і правовірне населення бути толерантними до релігійних меншин – лютеран, гугенотів, католиків. У цьому контексті можна згадати Нантський едикт (1598 р.) Генріха IV,

указу уряду Мерленда "Act Concerning Religion" (1649 р.), патент толерантності Йосипа II (1781 р.) та деякі інші.

З огляду на значення Нового часу як епохи практичної появи замовлення на концептуалізацію толерантності і конституювання її як певної правової норми, риси політичної діяльності та культури, можна погодитись з висновком пана Гамідова, що "теоретичне обґрунтування толерантності усталилося в XVI-XVII ст. і не було відомо в Античності і Середньовіччі", що Дж. Міль першим "помістив обґрунтування толерантності в широкий захист позитивної цінності свободи" [3].

І все ж таки, на наш погляд, появу толерантності варто пов'язувати із більш ранньою подією в історії духовної культури людства. І хоча всебічного теоретичного обґрунтування вона в той час не отримала і в принципі не могла отримати, завдяючи на відсутність необхідних для цього економічних, політичних, соціальних реалій, заклик до терпимості став дуже важливим кроком уперед у зламі жорсткого поділу людей на "ми" і "вони". Цей заклик ми пов'язуємо з відкриттям християнством свободи як духовної сутності людини, з проголошеною в ньому ідеєю рівності людей перед Богом, з особливим наголосом на любові, примиренні між людьми як ознаках праведності й передумовах на шляху до особистісного спасіння. Саме у християнському вченні був впертий виклик забобонам, що були освячені авторитетом минулого, а також традиціям розширення за різними критеріями і настроєм зверхності, ворожнечі, численним проявам упередженості, які паразитували на цьому. Ясна річ, що формування духовних засад атмосфери терпимості, примирення, прощення між людьми, що було здійснено християнством, заслуговує на окреме фундаментальне дослідження – не дарма Ф. Ніцше, приміром, назвав Нагорну проповідь Ісуса Христа тотальним повстанням проти попередньої античної моралі, а П. Сорокін вбачав у них "метод активної толерантності" [4]. Ми ж згадаємо тут лише одну знамениту формулу ставлення людей один до одного апостола Павла: "Немаю ждеа, ні грека, нема раба, ні вільного, нема чоловічої статі, ані жіночої – всі ви один у Христі Ісусі" [5]. Подібний принцип послідовної моральної, духовної рівності усіх людей насправді був неможливим навіть у видатних представників античної думки: красномовним у цьому плані є відношення Аристотеля до рабів і варварів. Вони, на думку цього видатного філософа, не розвинуті у духовному плані, не здатні до державного життя і за своєю природою не є людьми. На сторінках "Політики" Аристотель закликав полювати на варварів як на диких тварин, наголошуючи на тому, що це є справедливим.

На відміну від інших дисциплін саме вивчення історії містить у собі величезні потенційні можливості ознайомлення з усім накопиченим людством багатством ідей толерантності та способами їх практичної реалізації, які іноді виявляли-

ся досить успішними, і які могли б бути доволі корисними для розв'язання сучасних суспільних проблем. Вдалим і повчальним прикладом у цьому плані є, між іншим, практика мирного, плідного співіснування ісламської та християнської спільнот, культур та релігій, що склалася наприкінці I тисячоліття в південному регіоні Іспанії, який з VIII по XV ст. адміністративно-територіально входив до Арабського халіфату. Так в одному з підручників з історії Середніх віків для 7-го класу зазначається, що араби в ході завоювання Піренейського півострова "збагатили життя іспанців. В арабській Іспанії почали вирощувати рис, цукрову тростину, гранатові дерева, бавовну тощо. Було розширено систему зрошувальних каналів, що покращувало землеробство... Розвивалося і скотарство, передусім вівчарство... У містах процвітали ремесла, виготовлення тканин, виробництво зброї, скла, предметів розкоші, обробка шкіри" [6]. Крім того, увага учня звертається на системний, всеохоплюючий характер позитивних наслідків арабської присутності в Іспанії, оскільки зазначені "економічні успіхи супроводжувалися культурним піднесенням: розвивалася наука, відкривалися бібліотеки та навчальні заклади, що вважалися чи не найкращими в тогочасній Європі". Розповідаючи далі про події Реконкісти, автор наводить у підручнику фрагмент "Загальної хроніки Іспанії" XI ст., в якому показово описано взяття в 1085 р. королем Альфонсо VI укріпленого маврами міста Толедо: "І звернулися маври до короля з проханням, щоб дозволив їм залишитися в місті, і щоб зберегли вони свої будинки і майно, і все те, чим вони володіють. І король дон Альфонсо дозволив їм жити... і наказав він, щоб сплачували маври ті ж самі податки, які стягували з них мавританські королі, і, крім того, оголосив він, що головна мечеть має довічно належати маврам... Крім цього, оселилися в Толедо люди, які сповідували християнську віру, і осіли вони тут надійно..." [7]. Варто відмітити, що особливої дидактичної, виховної цінності цей історичний епізод набуває саме в контексті трактування його як конструктивного прикладу взаємовигідної співпраці, обопільної терпимості між носіями різних культур, представниками різних віросповідань, різних цивілізацій, фактично, воюючими сторонами. Знаменно, що серед додаткових завдань до наведеного уривку автор ставить також запитання: "Що свідчить про те, що король толерантно поставився до маврів?", – чим, з одного боку, ще раз акцентує увагу учня на дуже і дуже рідкісному випадку прояву терпимого ставлення переможця до переможених, а з іншого – спонукає його замислитись над самим явищем толерантності, способах і формах її вияву [7].

Виховний вплив історичної освіти, однак, полягає не тільки і не стільки в формуванні когнітивної сфери свідомості молодого людини, у залученні її до знань. Сукупність їх сама по собі ще не формує особистості, здатної до свідомої думки, дії, поведінки. Реальним фактам минулого

для цього потрібно надати певного значення, подіям, що відбулись – необхідного сенсу, артефактам матеріальної і духовної культури народів – ціннісного виміру і визначення їхньої ролі у просуванні на шляху від дикунства, ненависті й ворожнечі – до цивілізованості, свободи й визнання пріоритету людини та її прав. Так само підлягає відповідному ціннісно-смысловому навантаженню вивчення діяльності та постатей особистостей правителів, полководців, героїв, світочів науки та культури. Отже, пізнання історичної реальності у повноті й багатоманітності її змісту, якщо мати на увазі певні виховні цілі (у нашому випадку – формування толерантності), не є і не може бути відсторонено-нейтральним, орієнтуватися на абстрактні принципи справедливості.

Як нам уявляється, існують доволі серйозні методологічні перешкоди при спробі його повноцінної реалізації в історичних дисциплінах та дослідженнях. Відомо, що соціальна реальність є особливим типом реальності. Вона складається і відтворюється з безлічі різноманітних людських відносин. Люди керуються в них не лише своїми потребами, інтересами, орієнтуються на знання та норми, які тією чи іншою мірою є об'єктивними щодо них самих, мотивами й чинниками їхніх дій, і у такому вигляді є універсальними, повторюваними, прогнозованими. Не менш важливе місце в діях людини належить суб'єктивним факторам – настроям, емоціям, індивідуальним прагненням, ідеалам, ілюзіям, впливу забобонів, стереотипів мислення і поведінки, дії несвідомих страхів, архетипів колективного несвідомого тощо. Однієї і тій самій дії, як показав ще М. Вебер, можуть надаватися відмінні смисли й значення різними суб'єктами соціальних взаємодій. Крім того, різні історичні епохи репрезентують у зв'язку з розвитком і змінами в суспільному житті не однаково, не застигли раз і назавжди семантичні значення тих самих мовних одиниць, їх неповторну специфіку в окресленні екзистенціалів людського буття. Викладачі історії покликані добре володіти основами герменевтичного дискурсу, який передбачає низку інтелектуальних процедур у роботі з історичним матеріалом, якщо під останнім розуміти текст як знаково-смысловий акумулятор минулої життєдіяльності. Основними із зазначених процедур є, поперше, визначення та окреслення співвідношень між текстом, підтекстом та контекстом. По-друге, це – виявлення людського змісту в будь-яких текстових утвореннях. І, по-третє, тлумачення первинного змісту, який був вкладений за цілком конкретних обставин минулого суб'єктами спілкування та діяльності.

Історична площина буття як людства загалом, так і нашого народу, охоплює багато фактів, подій, вчинків, які прямо й безпосередньо формують у молодій людини якості толерантності, вміння скеровувати й обмежувати власні пристрасті, проявляти гуманність, загальнолюдську

солідарність навіть стосовно поверженого ворога. Історія політико-правових вчень надає численні приклади ідей, концепцій, теорій, осмислення яких дає змогу відчутти й зрозуміти, що толерантність не є випадковим, чимось модним лише у наш час феноменом. Вона визрівала в річищі обґрунтування й утвердження концептів демократії, свободи, інших ліберальних цінностей, втілення яких у суспільно-політичну практику детермінувало домінуючий напрям цивілізаційного розвитку й зміст перетворень у світі останніми століттями.

Не слід забувати, що формування рис і якостей толерантної свідомості та поведінки молоді людини можливе не лише на, так би мовити, “позитивному” матеріалі, але й на “негативному”. Зокрема, у вже згаданому підручнику з історії середніх віків для учнів 7-го класу наведено також приклади нетерпимого ставлення до іновірців, еретиків, висвітлено випадки ксено – та юдофобії в середньовічній історії різних держав та народів. Цікаво, на нашу думку, те, що автор раз-по-раз супроводжує розповідь про такі негативні епізоди в історії людства посиланнями на їх деструктивний вплив на різні сфери суспільного життя, такі як культура, народне господарство. Адже хрестові походи призвели не тільки до розширення контактів Європи з ісламським світом, освоєння європейськими купцями нових торгових шляхів та низки взаємних запозичень західною та східною цивілізаціями, а й до “нечуваних лих, загибелі людей, нищення пам'яток культури й ворожого ставлення Заходу до мусульманського Сходу”. В той самий час у самій Європі хрестоносцями у ході альбігойських воєн “було жорстоко винищено багато мирного населення. Так, захопивши останню твердиню альбігойців замок-фортеця Монсегюр, переможці спалили живцем до двохсот людей, які відмовилися зректися своєї віри. Квітухий південь Франції перетворився на пустелю”. Із встановленням контролю інквізиції над духовним життям Іспанії, свідчить далі автор підручника, “почалося насильне навернення іншівірців у християнство, а також переслідування і відселення непокірних, що загальмувало розвиток економіки Іспанії”. Не оминає своєю увагою автор і історію східних народів. Так, наприклад: “Наслідки монгольського завоювання негативно позначилися на внутрішньому житті Китаю. Країну було безжалюбно спустошено. Монголи знищили сотні тисяч китайців, а декілька мільйонів обернули на рабів”. На наш погляд, такий підхід – прагнення підкреслити практичний деструктивний вплив проявів нетерпимості як на міжнародні відносини, так і на внутрішню життєдіяльність суспільств, соціальний, господарський, культурний прогрес народів – є доволі дієвим у процесі формування в свідомості учня, студента, молоді людини, що вивчає історію, відрозливого, несприйнятливого відношення до різних форм нетолерантної поведінки [8].

Всесвітня, в тому числі і українська історія, на жаль, насичена тисячами кривавих подій, спричинених нетерпимістю до інакомислення, до людини іншої релігійної, політичної, культурно-мовної приналежності. Достатньо пригадати жахливі наслідки релігійних і громадянських війн, інквізиції, геноциду проти власного народу сталінського режиму, голокосту та масового знищення інших “неповноцінних” народів фашистською машиною смерті, гігантські масштаби тортур, катувань, переслідувань опонентів диктаторськими урядами в наш час. Політична толерантність в умовах глобалізованого світу перетворюється на одну із передумов виживання людства, основу конструктивної співпраці різних держав і народів перед обличчям спільних загроз нашому майбутньому.

Формування толерантності у дітей і молоді в Україні відбувається в умовах полікультурного середовища. Цим поняттям науковці позначають “комплекс взаємодіючих культурних груп, що вимагає від особистості певних адаптивних здібностей. Факторами, які допомагають розвинути такі здібності, є: сім’я, релігія (релігійна община), освіта, суспільство (суспільні інститути)” [9]. Суспільство, яке складається з багатьох культур, дозволяє використовувати гуманістичні та демократичні ідеали, об’єктивовані в духовних цінностях, традиціях, способі життя, сімейно-побутових феноменах, властивих різним народам. Діти та молоді у процесі соціалізації мають змогу на практиці знайомитися з іншими культурами, засвоювати кращі культурні зразки, формувати толерантні стосунки та толерантність як особистісну якість.

Полікультурне середовище надає можливість людині набути широких культурних поглядів, актуалізувати для себе цінності своєї культури, розвинути свої адаптивні та інтегративні здібності. Для досягнення кінцевого результату необхідні скоординовані виховні зусилля на державному, регіональному, місцевому рівнях з урахуванням й дотриманням прав меншин, що мешкають спільно з іншими національностями і в той самий час зберігають свою мову, культуру, конфесійні особливості і т.ін. Важливим є дотримання принципу варіативності, що ґрунтується на гармонійному поєднанні загальнолюдських цінностей з тими позитивними духовними здобутками, які накопичили упродовж тисячолітньої історії народи, що залишили по собі помітну культурно-історичну спадщину (греки, скіфи, готи – для південного регіону) або які компактно дотепер

проживають (болгари, чехи, молдовани та інші). Тут у нагоді стануть можливості краєзнавчого музею, традиційні етнофольклорні виставки, фестивалі, шкільні олімпіади з історії рідного краю, екскурсії до місць археологічних розкопок, інших пам’яток місцевої культури, до релігійних центрів, участь у святах національних культур, інтернет-конференціях тощо. Найбільш виразно роль держави при вирішенні виховних завдань проявляється, на наш погляд, при підготовці педагогічних кадрів, у створенні й оптимальному використанні відповідних педагогічних комплексів, у забезпеченні соціально-економічної та політичної стабільності як необхідного підґрунтя для успіху запроваджуваних виховних зусиль.

Уся історія людства і, зокрема, становлення української державності насичена прикладами міжнаціональних, класових, релігійних, військових конфліктів, протистоянь, наповнена незадоволеними взаємними претензіями та образами сторін міжцивілізаційних, культурних, політичних взаємодій і контактів, що часто стало причиною реваншистських настроїв у суспільній свідомості націй, соціальних спільнот, спонукало до ворожого, нетерпимого ставлення по відношенню до своїх опонентів, агресивних дій з метою, начебто, “несення слова Божого невірним”, “встановлення історичної справедливості”, “відновлення територіальної цілісності”, “розширення життєво необхідного простору”.

Практика експлуатації деякими політичними суб’єктами окремих елементів історичної пам’яті народу з метою задоволення власних державницьких, вузькокласових, кланових інтересів є неприпустимою і суперечить загальнолюдським цінностям. У зв’язку з цим на історичне знання, історичну освіту покладається особлива відповідальність щодо формування у молоді культури толерантності. Адже відомо, що саме залучення людини до свого історичного минулого є одним з найбільш дієвих засобів її політичної соціалізації. Саме навчальні дисципліни історичного циклу разом з деякими іншими відіграють важливу, мало не вирішальну роль у процесі формування політичної свідомості та культури конкретного індивіда, нації в цілому.

Отже, розгляд проблеми формування риси толерантності під час вивчення історичної дисципліни вказує на її складність, комплексний характер, наголошує на ролі викладача, необхідності впровадження у навчальний процес нових прогресивних технологій, залучення до виховних цілей можливостей полікультурного середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція громадянського виховання. Затверджено Постановою президії академії педагогічних наук України “Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді” від 19.04.2000, № 1-7. – С. 6.
2. Абакумова И.В., Ермаков П.Н. О становлении толерантной личности в поликультурном образовании // Вопросы психологии. – 2003. – № 3. – С. 79.

3. <http://www.filosof.com.ua/jornel/m51/gamidov.htm>
4. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 195.
5. Гал. 3:28.
6. Ліхтей І. М. Історія середніх віків: Підруч. для 7-го кл. – К.: Грамота, 2007. – С. 205.
7. Там само. – С. 206.
8. Там само. – С. 103, 104, 208, 270.
9. Грива О.А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища. – К., 2005. – С. 85.

Надійшла до редколегії 09.11.2007 р.

III. Рішення за підсумками роботи кружого столу на тему: "Вибори і виборчі процеси в Україні".

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *С.Приходько*.
Друк *С.Волинець*.
Фальцювальньо-палітурні роботи *А.Грубкіна*.

Підписано до друку 25.02.2008 р.
Папір офсетний. Формат 60×84 $\frac{1}{8}$. Гарнітура "Таймс".
Обл.-вид. арк. 18,38. Умовн. друк. арк. 23.
Наклад 300 прим. Зам. № 2210

Видавництво МДГУ ім. Петра Могили.
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 1175 від 25.12.2002 р.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.